

Surján Miklós *Bibliával a gettóba*

Egy elfelejtett pécsi tanárnő, Lénárt Franciska élete

1996 nyarán egy azóta már elhunyt győri barátom révén került kezembe a Bay Ferenc, győri könyvtárigazgató hagyatékában fellelt, az alábbiakban közölt négy levél. Bay Ferenc életrajzát a győri *Műhely* c. folyóirat egyik 1997. évi számában, illetve különnyomatként a Győri Tanulmányok 1997. évi 10. számában jelentette meg egykori könyvtáros-munkatársa, Mónus Imre,¹ akivel 1996 nyarán szerencsés véletlen folytán találkoztam össze. Akkoriban dolgozott Bay életrajzán, amihez pedig át kellett néznie a győri Megyei Könyvtárban őrzött Bay-hagyatékot. Elmondotta, hogy talált négy, 1944 nyarán Pécsen feladott levelet, melyeken azonban sem feladó, sem aláírás nincs. Pontosabban: három levél végén egy „F” betű, a negyedikén pedig a „Fran.” rövidítés olvasható. Volt még az első borítékban egy apró, 4x4-es amatőrkép is, amely egy sovány, alacsony hölgyet ábrázolt a Mecsekre felvezető szerpentinén. Mónus megkért arra, hogy kíséreljem meg felkutatni, ki írhatta őket, ki lehetett az a bizonyos Fran.

Bay Ferenc (1904–1975) élete a már említett monográfiából részletesen megismerhető. Itt csupán annyit tartok szükségesnek elmondani, hogy jogi tanulmányokat folytatott Budapesten, majd a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen doktorált. A háború utáni években Győrött különféle közigazgatási munkaköröket tölt be, később városi művelődési vezető. 1950-től az önálló városi könyvtár, 1952 őszétől nyugdíjba vonulásáig, 1964-ig az akkor alakult Megyei Könyvtár igazgatója. Több nyelvet beszélő, rendkívül művelt, zenekedvelő ember. Történeti könyvek írója, győri lapok zenekritikusa, zeneszerző. Fennmaradt művei között klasszikusok verseire írt dalokat, misét és egyéb egyházzenei műveket, valamint egy egyfelvonásos operát is találunk. Hadd említsem meg – a későbbiek okán – azt a szerzeményét, melynek kottája sajnos nem maradt fenn, a *Luvsinói emléket*. Hogy számára a mű igen sokat jelenthetett, mi sem bizo-

nyítja jobban, hogy még a hatvanas években is eljátszotta meghitt baráti társaságban. (Lussino – mai nevén Losinj – sziget az Adriai-tengeren.) Életrajzírója, Mónus Imre biztos benne, hogy ez a mű egy gyengéd viszony hatására keletkezett. Amikor Bay arról beszélt neki, hogyan hatott rá a múzsa e mű létrejöttékor, egészen átszellemült.²

Egykori ismerősei, barátai szerint Bay igen vonzó személyiség volt. Különösen intelligens, csendes, megnyerő modorú, simulékony ember. Nem nőstül meg, édesanyjával együtt élt annak haláláig.

Íme a négy levél:

I

1944. május 7.

Kedves Ferenc,
azt hiszem, az olasz szótárra vonatkozó válaszat már megkapta? Két nap óta a Tűzistennek áldozok... Mennyi emlék, mennyi élmény, mennyi reménység és mennyi csalódás esett már áldozatul – és még mindig van belőle... De a szívemben minden elevenen él, és amíg dobogni fog, addig meg is marad benne.

Pedig alapjában véve elszakadtam mindentől; azt mondják rám, „hős vagyok”, mert így tudom fel fogni a dolgokat. Holott csak a végső konzekvenciákat vonom le én is, 24 esztendő tanulságai alapján.

Mellékelek Albo számára egy levelet. Olvassa el – kb. ezt írom benne. Ha jónak látja, küldje el, vagy adja át neki, ha nem, égesse el. És küldök egy fényképet is, kb. 10 év előtti kis amatőr kép, a Mecseken készült. Akkor is olyan „tanár” voltam, mint azóta mindig, de tekintsen el most ettől és tartsa meg emlékül. Lényegemet adom benne, hiszen tanár voltam, vagyok és maradok is.

Újabb eseményekről nem kell beszámolnom, hiszen Maga olvas újságot és tisztában van vele, hogy

mutatis mutandis ugyanaz történik mindenütt. Barátnőm, dr. Várkonyi Mária (József u. 17/1) fogja értesíteni, ha esetleg én nem írhatnék és neki írjon esetleg Maga is, az ő nevére, az enyém nélkül természetesen.

Valaki azt mondta, ha az ember az életnek minden halvány sugara nélkül tud mindent nyugodtan fogadni, akkor elérkezett egy jó lelkiállapothoz. Ilyen most az enyém.

Isten vele.

Édesanyja üdvözlete nagyon jól esett. Kézcsókomat küldöm.

2

1944. V. 11.

Kedves Ferenc,
megkaptam Édesanyjával írt lapjukat; örülök, hogy nyugodtan és jól érzi magát.

Mi még a Papnövelde-utcában vagyunk, de napjaink meg vannak számlálva. A terv az, hogy „az állomás és repülőtér között” helyeznek el, a városnak nem éppen rossz részén, reám ill. gyenge egészségi állapotomra való tekintettel talán ketten leszünk Mamával, ha egy parányi helyen is, de egy kertes kis házban – tehát minden jó lenne, ha a zsúfoltság és az ezzel járó bajok nem lennének! A többről (magán szabadság teljes hiánya, ellátás!) nem is szólva. A cím: Vas Gereben u. 45. lesz – de lehet, hogy még egy hétbe is beletelik, mire odajutunk.

Tegnap elvitték a könyvszekrényemet, tartalmával együtt, a Városi Könyvtárba „ideiglenes ajándékként”, ma pedig a zongorámat a Zenekonzervatóriumba, elismervény ellenében, „megőrzés” címen. Mindkettő, különös kegy, hogy nem bízzák a jó szerencsére. Mintha egy anyának a gyerekét vitték volna temetőbe, úgy néztem utánuk... És nem mondhattam: hogy fogják meg, hogy Maga szerette ezt a zongorát... sem azt, hogy ezt vagy azt a könyvet csak az vegye a kezébe, aki tiszteli a szellemet, amely a könyvbe van zárva... A szobát is lepecsételték, amelybe féltve őrzött, kedves holmimat bezárták...

Elszakadtam a dolgoktól. Pedig az én dolgaimnak lelke volt! vajon új gazdájuk számára is élnek-e majd? hozzájuk úgy szólnak-e majd, mint hozzám szoltak a hosszú, álmatlan éjszakában, a be-

tegség hosszú hónapjai alatt? Vagy ezekkel szemben némák lesznek és csupán tárgyak? s a lelkük velem jön?

Nem, én elszakadtam tőlük és ehhez az élethez már igen laza szálak fűznek, amelyek egy lehelletre is szétválnak és engem elengednek, hadd menjek végre igazi utamra. Most már azon vagyok...

Ami a leveleket illeti; ha különösen megjelölés nélkül mennek majd ki és be, akkor közvetlenül írjunk majd egymásnak, de ha valamit fel kell tüntetni rajta, akkor én közvetlenül nem írok, hogy ne kapjon semmi olyan írást, amin rajta áll, hogy honnan jön. Maga azonban írhat nekem, ha a feladó nevének nem kell rajta állnia. Ha azonban igen, akkor dr. Várkonyi Mária (József u. 17/1) nevéen. Gondolhatja, mit jelentenek majd nekem a levelei.

Mindössze 3 könyvet viszek magammal: a Bibliát, Kempis Tamást és az Officiumot. És egy képet: azt a lussinoi képet, amelyet Magától kaptam. Amint látja, mindent a végsőig leredukáltam. A lelkemben pedig: egy élet emlékét, amelyben volt csodálatos szépség, amilyen keveseknek adatott, s amelyekért örökké hálás maradok – volt sok bánat és csalódás, amely elmélyített, s mindennek eredménye az, hogy nyugodt lélekkel megyek a – remélhetőleg hamari – vég elé. A szépségek és örömek – tiszta örömek voltak – egy részét Magának köszönöm és köszönöm is.

Talán még egyszer írhatok majd, ha csak pár szót is. És Maga is nekem. Tegye meg, kérem.

Isten áldja.

Fran.

3

1944. május 16.

Kedves Ferenc, 10-i levelét megkaptam. Sietek megnyugtatni problémáját illetőleg: az a barátja, aki Magának elküldte az említett dolgokat, bizonyára örült, hogy olyanvalaki kezébe kerülnek, aki megbecsüli és felhasználja. T. I. kisasszony – azt hiszem, róla van szó – a legteljesebb elégtételt érzi, ha tudja, hogy maga örül a kapott emléknek és azt híven megőrzi, s valahányszor a kezébe veszi, áldoz majd a Barátság szellemének, amely ezt a hölgyet a lelke mélyéig áthatotta, éltette és élete sok nehéz órájában megsegítette. Így lesz ez a jövőben is, amíg az Úr akarata őt e siralomnak völgyében fogva tartja.

Csakugyan jól emlékszik: volt Ex libris-em, azonban a még létező példányok könyvszekrényemben maradtak és azzal együtt a Városi Könyvtárba kerültek. Ne sajnálja, nem nagyon sikerült műalkotás volt.

Lehet, hogy majd pár napig, esetleg hosszabb ideig is, nem tudok majd írni, de ha a helyzet megengedi, akkor természetesen hamarabb is írok, amint múltkori levelemben ígértem. Maga mindenesetre írjon Vas Gereben utca 45. címre – s ha hosszabb ideig nem kapna választ, akkor forduljon Barátnőmhöz. Elég nehéz napjaink vannak, a készülődés, bizonytalanság közepette egész búcsújárásban jönnek barátaim – mint V. Károly, én is láthatom, kik jönnek el a temetésemre. Mondhatom, vannak emberek, akik miatt szinte érdemes lenne élni! Igaz, hogy olyanok is vannak, akik könnyűnek találtatnak a végső mérlegen... De sem az egyik, sem a másik nem ingat meg, impavidam ferient ruinae, vagy ha jobban tetszik, per asperas ad astra – nem kell, hogy szégyenkezzék öreg barátja miatt. Hiszen igazában már úgysem vagyok itt és most talán nem fognak majd visszahozni, mint a szanatóriumból.

Tartson meg jó emlékezetében

F.

4

V. 26.

Kedves F. – nagyon rég nem kaptam magától hírt – ide még semmit – pedig a posta rendszeresen jön, a régi címre küldött levelek is eljöttek, Albotól is kaptam egyet. Úgy ír, amint vártam tőle... És végre levelének a hatására megeredtek a könnyeim is, amelyek másszor olyan könnyen jöttek és mostanában nem akartak könnyíteni rajtam, mind befelé folytak és nagyon-nagyon keserűek voltak.

Elhelyezkedtünk hát, Mamával ketten, betegségemre való tekintettel egy kis kertre nyíló, fákra néző konyhában. Egy nagyon korrekt rendőrtiszt foglalkozik az ügyel és kijelentette, hogy számomra a lehető legjobb elhelyezést kívánja. Hát ennél jobbat nehéz lesz találni... a világon a legszörnyűbb dolog az egyedüllét és a csend hiánya. Emiatt szenvedek a legtöbbit és ezen a legnehezebb segíteni. Olyan üres, gondolat, vágy, érzésnélküli vagyok, közömbös minden iránt, mintha nem engem érintenének a dolgok, nem jutnának el a tudatom-

hoz, mintha én valami távoli idegen lennék attól a valakitől, akinek a teste itt van. Hiszen igaz, a szanatóriumi „Zweischenfall” óta nem is voltam egészen itt, s ez a dolog be fogja fejezni a megkezdett művet.

Egészségem kissé megsínylette az izgalmakat, fáradságokat, lázas lettem (pedig már nagyon régen nem ment 37 fölé). A szeles, hűvös idő nem használ. Nem baj, most már kissé nyugodtabb a környezet, pár napig fekvé maradok, majd elmúlik.”

A fizikai léten – vegetáláson – túl nem sok maradt meg. Mint Arany J. Golyája, én is „felnézhetek az égre”. Meg is teszem... És felnézek a Mecsekre is, sok csodálatos óra csodás szépségének színhelyére. Tiszta vonala rárajzolódik az égre, és azt a képet nyújtja, amelynek szépsége 27 év előtt megejtette lelkemet úgy, hogy ide jöttem. És megvan ennek a 27 évnek minden emléke. – Néhány fénykép (köztük a Magáé), a falon a lussinói fénykép, egy kis Dürer Madonna és egy feszület, melyet Tirolban faragott egy mester, akinek a házában laktam, fényes hársfából (kár, hogy ezt nem látta, remekelt vele a mester, utolsó művésze ennek a fafaragásnak). Néhány könyv (a múltkor említetteken kívül Gregorovius Wanderjahre in Italien és Trogat Dosztojevszkije). A velünk egy házban lakók – nagyrésze régi ismerős – csupa intelligens ember, akik ma elvesznek a vegetatív lét ügyes-bajos dolgaiban. Kivéve barátnőm férjét, aki nyugodtan folytatja kémiai stúdiumait...

Milyen az élet a Maguk táján? Maguk hogy vannak? Min dolgozik, kik írnak és minden egyébről írjon! Isten áldja.

F.

A levelek szerzőjének azonosítása viszonylag hamar megtörtént. Még éltek tanítványai, sőt egy hajdani kollégája is, akiktől sokat megtudhattam róla. Két év kutatás után állt össze a kép, amelyet az alábbiakban – némileg rövidítve – közlök.

Lénárd Franciska

Budapesten született, néhány hónappal az állami anyakönyvezés bevezetése előtt. A Budapesti Zsidó Hitközség Szertartási Osztályán őrzött anyakönyv szerint³ születésének időpontja 1895. augusztus 10. délelőtt 11 óra. A szülést levezető bába

Lénárt Franciska a mecseki serpentinén.
„Bittinek és családjának emlékül hagyom
szeretettel Franci. 1944. május”

Koch Rozália volt. Édesapja, Lefkovich Manó asztalos az Aranyos megyei Tordán, édesanyja, Strasser Cecília a Temes vármegyei Knézen (Temesknézen) született. Lakásuk a VI. kerületi Új utca – a mai Zichy Jenő u. – 39. sz. alatt volt. Egy későbbi anyakönyvi bejegyzés: „Neve a 35 709/914. sz. belügyminiszteri leíráttal Lénártra változtattott” 1914. ápr. 23-án.

Feltehetően volt egy fiútestvére is. Egyik adatközlő⁴ emlékszik rá, hogy 1945 végén, vagy a következő év elején megjelent a pécsi Városi Könyvtárban – a mai Csorba Győző Megyei Könyvtár jogelődjében – egy férfi, s követelte vissza a húga könyveit, amelyeket egyébként addigra Csorba Győző, a könyvtár vezetője már visszaszolgáltatta a hitközségnek. Adatközlő emlékei szerint ügyvédként mutatkozott be.

Négy polgárit végzett, majd különböző vizsga

letétele után a IV. kerületi községi (Váci utca 43. sz.) Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium 5/B osztályában folytatta tanulmányait, az iskolai évkönyvek szerint végig kitűnő eredménnyel. Az ugyancsak kitűnő érettségét követően 1913-ban beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre. Egyetemi iratai után hasztalan kutattam az ELTE Levéltárban: az 1956. évi harcok során ugyanis az irattár állományának egy jelentős – s éppen az engem érdeklő része – megsemmisült, csupán diplomája kiadásáról maradt fenn adat.

Tanulmányait 1917-ben fejezi be, középiskolai tanári oklevelét 1918. máj. 14-én állítja ki az Országos Középiskolai Tanári Bizottság az 5270-es számon, kereskedelmi iskolai tanári oklevelét pedig a 92. számon.⁵

Az egyetem végeztével állást kellett keresnie. Feltételezem, hogy elhelyezkedési gondjai nem lehettek. A háború a negyedik évében járt már, a fiatalabb férfitanárok mindenütt bevonultak, állást talált volna Budapesten is. Elképzelhető, hogy családi okok húzódtak a háttérben, amelyek miatt önállósodni szeretett volna. Vagy talán a véletlenül múlt, s egy kirándulás alkalmával fogta meg őt a város hangulata, s akkor határozta el, hogy Pécsre jön? „És felnézek a Mecsekre is... Tiszta vonala rárajzolódik az égre, s azt a képet nyújtja, amelynek szépsége 27 év előtt megejtette lelkemet úgy, hogy ide jöttem.”⁶

A tanárnő

Az évkönyvek első bejegyzése Lénárd Franciskáról 1918-ban: „A női iskolánál üresedésben lévő mennyiségtan-kereskedelmi számtan tanszékre az iskola igazgató-bizottsága megválasztotta helyettes tanárnői minőségben Lénárt Franciska oklevelés középiskolai és felső kereskedelmi iskolai tanárnőt.”⁷

Oklevelének megszerzését követően, 1918. szeptember 1-jével kinevezik rendes tanárnak.⁸

Az ifjú tanárnőnek volt munkája bőven. Fenti tárgyai kívül természettant is tanít, osztályfőnök, az ifjúsági segélyező egyesület vezetője.⁹ Az egyébként a későbbiekre is jellemző, hogy szaktárgyai mellett minden mást is készséggel elvállal. Az iskolában töltött 24 év során tanított még gyorsírást, természettant, vitairást, könyvvitelt, kereskedelmi levelezést, olasz és német nyelvet, sőt még kémiát

Itt tanított Lénárt Franciska

is.¹⁰ Szenvedélyesen szerethette hivatását. „Lényegemet adom benne, hiszen tanár voltam, vagyok és maradok is.”¹¹

A többi tanárnál nagyobb mértékben veszi ki részét az iskola életében. Tanulmányi kirándulásokat vezet Budapestre (1925, 1931, 1934), Mária gyűdre (1928), Mariazellbe és Bécsbe (1929), előadásokat tart (így pl. az 1927. március 15-i ünnepségen *Emlékezés Vasvári Pálról* címmel), vezeti a segélyező egyesületen kívül az 1939-ben induló Diákkaptárt, 1936-ban megalakítja az iskolai önképzőkör olasz szakosztályát, közleményei jelennek meg az évkönyvekben, vezeti az üzemi gyakorlatokat.¹² Az iskolai évkönyvek rendszeresen közlik cikkeit: *Emlékezés Vasvári Pálra* (1927), *A mai Ausztria* (1932), *A Kereskedelmi Iskolát Végzetek Szövetségéről* (1934), *Formális képzés a női felső kereskedelmi iskolában* (1936), *Szociális nevelés a női felső kereskedelmi iskolában* (1938), *Beszámoló az üzemi gyakorlatokról* (1941).¹³

Társadalmi tevékenysége

igen széles körű. Pécsre érkezésétől, 1917-től tagja a Mecsek Egyesületnek,¹⁴ titkára az 1929-ben megalakuló Pécsi Női Felső Kereskedelmi Iskolát Végzetek Szövetségének¹⁵, első titkára a Corvin Mátyás Egyesület 1927. február 26-án megalakult pécsi szakosztályának,^{16. 17. 18} választmányi tagja a Kereskedelmi Oktatásügyi Nemzetközi Egyesület magyar csoportjának, tagja a Kereskedelmi Iskolai Tanárok Egyesületének, a Pázmány Péter Tudomány Egyletem végzetek Szövetségének, a Magyar Könyvbarátok Egyesületének, a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) pécsi tanügyi szakosztályának, a Légoltalmi Ligának, valamint a Pécsi Pedagógusok körének.¹⁹

Számottevő közművelődési tevékenysége is. Oktat a Szabad Líceumban (1926), előadásokat tart a Nemzeti Szabad Tanítás keretében Romain Rollandról (1926), Grazia Deleddáról (1929), a Dante Alighieri Társaságban Perugiáról (1936),²⁰ olasz vonatkozású tanulmányát közli a Dunántúl 1937. évi évkönyve,²¹ s talán másutt is fellelhetőek írásai. Részt vesz munkatársként a Révai kiadásában és dr. Schack Béla szerkesztésében megjelenő *Ipari, kereskedelmi és pénzügyi lexikon* munkálataiban, mint az olasz vonatkozású szócikkek szerzője.²² 1927 októberétől éveken át tanít olaszt a Corvin Mátyás Egyesületben, minden díjazás nélkül.²³

Nyelvtudása, külföldi kapcsolatai

Személyi nyilvántartó lapjának bejegyzése szerint²⁴ tökéletesen beszél és ír németül és olaszul, elég jól beszél franciául és angolul. (Tudott latinul is, egyébként nem használta volna az *Officiumot*, az akkor még latin nyelvű katolikus imakönyvet. Végül pedig valamilyen szinten ismerte az ógörögöt, hiszen négy éven át tanulta ezt is, mindig jeles eredménnyel.) Ugyanebből az iratból tudhatjuk meg, hogy 1927-ben állami ösztöndíjjal tanult Perugiában az Università per i Stranierin, amelynek éveken át volt magyarországi levelezője,²⁵ s ahol olasz

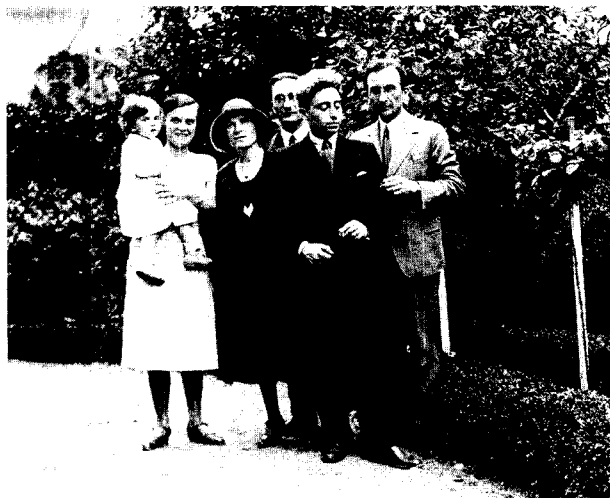
nyelv- és irodalomból tanári oklevelet nyert,²⁶ hogy 1929 nyarán a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara ösztöndíjával, Pécs sz. kir. város kiküldetésében részt vesz Hollandiában a XI. Nemzetközi Kereskedelmi Oktatásügyi Kongresszuson. Az 1932/1933. évi évkönyv szerint 1932 júniusában londoni tanulmányúton vett részt a Nemzetközi kereskedelmi Oktatásügyi Egyesület angol csoportjának meghívására. (Ez utóbbiból következtek arra, hogy a hollandiai kongresszuson feltehetően jó kapcsolatokat tudott létesíteni külföldi kollégákkal, szervezetekkel.)

Magánemberként is több ízben járt külföldön. Achátz Imre több olaszországi utazásáról tud. 1936-ban Achátzékkal Abbáziában volt,²⁷ a negyvenes évek elején diákokkal Rómában.²⁸ Utolsó leveléből kitűnően pedig nyaralt Tírolban és feltehetően Lussino (Losinj) szigetén is.²⁹

Zene, könyvek

Első pécsi barátnője, akiről később még szót ejtünk – emlékiratában így emlékezik meg róla: „Ő egészen más utakon járt, mint én. Szerette a társaságot, zenét, profán tudományokat. [...] Szegényt később a Hitler uralom idején családjával együtt Németországba hurcolták, ahonnan nem tért többé vissza.”³⁰ Achátz Imre éppen ezért kedvelte s becsülte nagyra Lénárt Franciskát. Mindketten művészetszeretők – amatőrök a szó legnemesebb értelmében.

A második levélben számol be Lénárt Franciska könyveinek sorsáról (sok könyve volt): „Tegnap elvitték a könyvszekrényemet, tartalmával együtt, a Városi Könyvtárba, »ideiglenes ajándék«-ként, ma pedig a zongorámat a Zenekonzervatóriumba, elismervény ellenében, »megőrzés« címén. Mintha egy anyának a gyermekét vitték volna temetőbe, úgy néztem utánuk. [...] És nem mondhattam: hogy fogják meg, hogy maga szerette ezt a zongorát [...] sem azt, hogy ezt vagy azt a könyvet csak az vegye kézbe, aki tiszteli a szellemet, amely a könyvbe van zárva...” Valóban sok, egykor zsidó polgárok tulajdonában lévő könyvet szállítottak oda, ahonnan a háború után, mint már említettem, a könyvtár akkori vezetője, a jeles költő, Csorba Győző kivétel nélkül mindent visszaszármaztatott – ha túlélte a holokausztot – egykori tulajdonosának, ha nem, a hitközségnek. (Erről dr. Csorba Győző ne-

Lénárt Franciska, dr. Vándor Gyula (jobb szélen), felesége és Nanda nevű kislánya, valamint két olasz vendég társaságában. Készült 1931 táján

kem többször is beszélt.) Biztonság kedvéért magam is átnéztem a Városi Könyvtár leltárkönyveit: egyetleneg zsidóktól elkobzott kötetet sem leltároztak 1944–1946-ban, de később sem. Achátz Imre szerint sok szép könyve volt, külön megemlíti a Touring Club Italiano kiadásában megjelent olaszországi városalbumok sorozatát. S könyvszeretetének ékes bizonyítéka, hogy még a legkeservebb napokat is könyvek társaságában éli át.³¹

Tanítványai szerint szerette a zenét, szívesen járt koncertekre. Aktív muzsikálására, azon túl, hogy volt zongorája, csak egyetlen adat bukkant fel: Achátz Imre említi, hogy a negyvenes évek elején rendszeresen házimuzsikálásra jöttek össze Asiel József DGT főfelügyelő³² lakásán. Asiel hegedűn, Achátz Imre csellón játszott, Lénárt Franciska zongorázott. Viszonylag könnyebb darabokkal kezdtek, opera-potpourrikkal s hasonló művekkel. Később áttértek volna Haydnra, de ez már – elsősorban a viszonylag gyengén játszó Asiel miatt – nehézségeket okozott. A trió a negyvenes évek elején mintegy fél-háromnegyed évig járt össze rendszeres házimuzsikálásra.³³

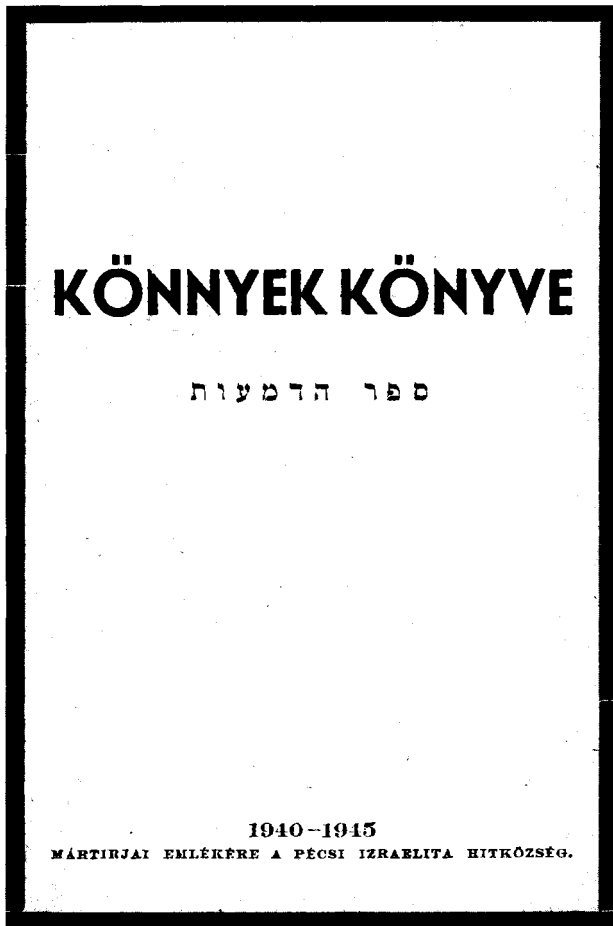
Barátai

Baráti köréről viszonylag keveset tudunk. Bizonyára sok emberrel volt jó kapcsolata (mint már

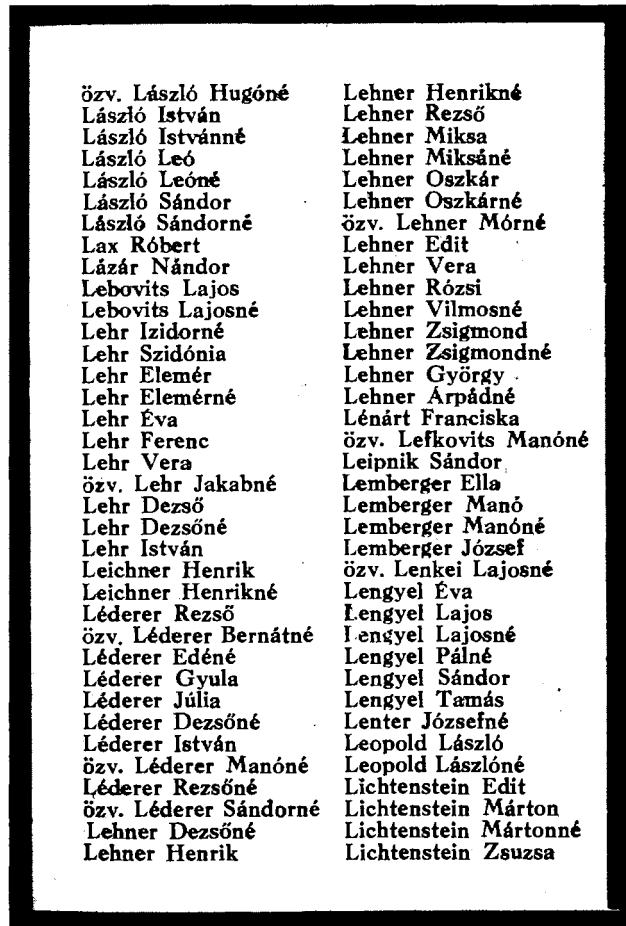
idéztem: *...szerette a társaságot...*), de valóban mély kapcsolata csak kevesekkel lehetett. Ez utóbbiakhoz tartozott Bay Ferenc, a leveleiben két ízben is felbukkanó Albo, dr. Várkonyi Mária orvos és férje, Máday Ödön cégvezető, dr. Horváth Tibor (1910–1972) orientalista, régész, művészettörténész, 1937–1938-ban a Pécsi Városi Múzeum munkatársa, majd 1947-től a Kelet-ázsiai Múzeum igazgatója,³⁴ és végül az életében nagy szerepet játszó dr. Rosenspitz Berta orvos.

Achátz Imre tudomása szerint két emberrel volt szorosabb kapcsolatban, róluk gyakran beszélt kollégáinak is: a már említett Horváth Tibor és Bay Ferenc. Említett még – esetleges harmadikként – egy olasz professzort is, akinek meleg szavú, személyes vonatkozású ajánlását is látta egy könyvben, s akitől Franciska több szép olasz albumot kapott ajándékba.³⁵

Hogy mikor, milyen alkalommal ismerkedett meg Bay Ferencsel, nem tudhatni. Talán még 1928-ban, amikor az tanulmányai miatt többször járt Pécssett. Vagy esetleg az olasz–magyar baráti társaság révén, netán egy olaszországi utazás során. A leginkább valószínűnek azt tartom, hogy – esetleg véletlenül – Lussinóban találkoztak, s töltöttek el együtt feledhetetlen napokat. Erre utal, hogy mindkettőjükben mély nyomot hagyott az a nyár. Bay számára a már említett *Lussinói emlék* c. kompozíciója élete végéig szívesen játszott, kedves darab volt; Lénárt Franciska pedig még a gettóba is magával vitte az ott készült – s mindkettőjüket ábrázoló – fényképet: „...a falon a lussinói fénykép...”³⁶ Bay Ferenc minden bizonnyal többször meglátogatta Pécssett, ezt vélem kiolvasni a következő mondatból: „Maga szerette ezt a zongorát...”³⁷ Hogy vajon csak az olasz kultúra, a könyvek iránti közös

A Könyvek Könyve címlapja...

...valamint 45. oldala

érdeklődés fűzte őket egymáshoz, vagy netán egyéb is, esetleg a már idősödő leányban meleg érzelme-
ket ébresztett a nálánál kilenc évvel fiatalabb férfi,
az már mindörökké az ő titkuk marad. Minden-
esetre erre utal a május 11-i levél néhány sora:
„A szépségek és örömök – tiszta örömök voltak –
egy részét magának köszönöm és köszönöm is.”³⁸

Albo Bay Ferencsel közös barátjuk. Teljes ne-
vén Albo Centoni, aki a háború alatt s rövid ideig
még utána is a pannonhalmi bencés gimnázium
olasz lektora volt, s Győrött lakott. Az 1960-as
években Viareggio-ban élt.³⁹

Dr. Várkonyi Mária kétszer szerepel a levelek-
ben, a harmadikban név nélkül, mint akadályozta-
tás esetén leveleik esetleges közvetítője. Dr. Vár-
konyi Mária Várkonyi Nándor lapszerkesztő, mű-

velődés- és irodalomtörténész testvére, Máday
Ödön cégvezető felesége, ideggyógyász, 1934. ok-
tóber 1-jétől a Pécs városi Női Felső Kereskedelmi
Iskola iskolaorvosa,⁴⁰ barátságuk valószínűleg in-
nen ered. Férje zsidó volt. Talán róla írt Franciska
utolsó levelében: „A velünk egy házban lakók –
nagy része régi ismerős – csupa intelligens ember,
akik ma elvesznek a vegetatív lét ügyes-bajos dol-
gaiban. Kivéve barátnóm férjét, aki nyugodtan foly-
tatja kémiai stúdiumait...”⁴¹

Asiel József ugyancsak Lénárt Franciska baráti
köréhez tartozhatott. Svájci születésű zsidó bányá-
tisztviselő,⁴² felesége pedig bécsi. Valószínűleg meg-
keresztelkedett, gyermekei az iskolai évkönyvek
tanúsága szerint katolikusok voltak. Nagyon későn
nősült, talán negyvenes éveinek a vége felé. Időse-
bbik gyermeke, Renáta (az iskolai évkönyv Ruth-
ként is említi) a Kereskedelmi Leányközépiskola
növendéke, 1943/44-ben harmadikos.⁴³ A kisebbik,
Mihály a jezsuita Pius Gimnázium I. A. osztályú
tanulója volt 1943/44-ben. (Az évkönyv szerint ke-
resztneve Miksa.)⁴⁴ A holokausztot sajnos egyikük
sem élte túl, nevük a *Könnycsok könyvében* olvasha-
tó.⁴⁵ Az idősödő, a negyvenes években már nyug-
díjas bányatisztviselő különös ember volt, Acházt
szerint a legkülönösebbek egyike, akit valaha is-
mert. Nappal aludt, éjszaka az erdőt járta. Kirán-
dulásából gyakran egy kosár földdel, benne vala-
milyen erdei virággal tért haza, ami gyűjteményé-
ből még hiányzott. Mátyás Flórián utcai egyeme-
letes házában a Péter utcáig felnyúló meredek kertje
tele volt ugyanis a Mecsekre jellemző botanikai
különlegességekkel. Könyvtárából még a legköze-
lebbi barátainak sem adott soha semmit kölcsön.⁴⁶

Lénárt Franciska tanítványai közt is volt egy
kislány, akit különösen kedvelt: a József utcában
lakó Reichmann Zsuzsa. Gyakran beszélgetett vele,
elhívta magához, könyveket ajánlott olvasásra. Ő is
a holokauszt áldozata lett.⁴⁷

Utoljára maradt az időben első pécsi barátnő.
Róla bővebben kell írunk.

Dr. Rosenspitz Berta

Lenkei Lajos, a *Pécsi Napló* főszerkesztője *40 év Pécsi
életéből* című, 1922-ben megjelent könyvében így
említi: „Az orvostudományok Pécssett való állandó
fejlődésének beszédes bizonyítéka, hogy egyik első
vidéki város volt Pécs, ahol rövid időközben két női

Lénárt Franciska

Dr. Rosenspitz Berta arcképe. Feltehetően 1920-1922 táján készült. Hátoldalán az idős apáca kézírásával: „Özveggy és Keresztény Dr. Rosenspitz Berta”

orvos mert letelepedni: Rosenspitz Berta dr. és Greiner Gizella dr., akik számottevő klientúrára tettek szert és lelkiismeretesség és hozzáértés szempontjából minden összehasonlítást elbírnak.”⁴⁸ László Károly pedig, a Svájcban élő pszichiáter és műgyűjtő így villantja fel alakját: „az egyik házból olykor-olykor kísérteties jelenség tűnt elő, egy idősebb apáca, lengő fátyollal és lázasan fénylő szemekkel, mintha éppen látomása volna: dr. Rosenspitz Berta zsidó gyermekorvosnő volt ez a tünemény, akinek saját elmondása szerint egy nap maga Krisztus jelent meg személyesen. Ezután belépett egy szerzetesrendbe és néhanapján végiglebegett fátylával a pécsi utcákon. Mivel a katolikus egyház védelme alatt állt, nem került Auschwitzba, és nem gázosították el. Így hát élete során még egy második csoda is megtörtént vele.”⁴⁹

Rosenpitz Berta Kaposvárott született 1880. október 22-én,⁵⁰ egy hétgyermekes tisztviselő család ötödik gyermekeként. Édesapja hívő zsidó volt, gyermekeit is vallásos szellemben nevelte. Berta Kaposvárott érettségizett 1900-ban, majd beirat-

kozott a budapesti egyetem orvosi fakultására – két évvel azt követően, hogy az a nők számára is megnyitotta kapuit. Tanulmányainak végétével 1905-ben Pécsre költözött, s a Pécsvárosi Közkórház orvosaként kezdte meg pályáját.⁵¹ Még harmadéves korában ismerte meg jövőző férjét, Pogány (Peller) Gyulát, az 1880. augusztus 20-án, Lembergben született későbbi vasúti mérnököt,⁵² de csak 1910-ben házasodtak össze, amikor Pogánynak is sikerült állást kapnia Pécsen. Minthogy férje nem volt hívő, csak polgári házasságot kötöttek. Ekkor költöztek új lakásba, a Rákóczi u. 34. sz. alá. Nagy ház lehetett, mert a házaspáron kívül egy ideig ott laktak a doktornő nővérei is, egy lakrészt pedig albérletbe is kiadtak.

Ma már kideríthetetlen, hogy mikor, mi módon ismerkedtek össze Lénárt Franciskával, tény azonban, hogy 1920 tavaszán a fiatal tanárnő már nála lakott,⁵³ s Rosenspitz Berta önéletrajza szerint ott is maradt mindaddig, amíg megözvegyült édesanyja Pécsre nem költözött. A személyi lap egyik bejegyzéséből tudható meg, hogy a 19.663/1937. sz. határozat alapján 1937. május 1-jétől 50%-os, azaz 6.-P. családi pótlékot kapott édesanyja után, aki tehát feltehetően abban az évben költözött Pécsre.⁵⁴

Az orvosnő férjével igen jó házasságban élt. Gyermekek nem lehetett. „Férjem nagy intelligenciájú, természetből fogva nemeslelkű, az igazságot öntudatlanul szomjazó ember volt, aki titokban igen sok jót tett. Olaszországba a művészetek iránti rajongó szeretete vitte majdnem évről-évre. Rendesen egyedül ment, mert engem nagyon kifárasztott az út” – írja önéletrajzában,⁵⁵ majd elbeszéli, hogy az 1910-es években történt utazása során férje egy zarándokcsoporthoz csatlakozva bejutott a pápai audienciára. A pápa személye igen nagy hatással volt rá, a találkozás lelke mélyéig megrázta. Másnap ugyanezzel a csoporttal részt vett a Szentatya miséjén. Ott történt, hogy – talán vélt illendőségből, talán tiszteletből – ő, a zsidó, addig nem hívő ember – megáldozott.

Ettől a naptól kezdve Pogány Gyula más ember lett. A vidám, mindig jó kedélyű emberből csendes, befelé forduló személyiség, akinek egyetlen vágya volt: megkeresztelkedni.

Nem sokkal ezután Pogány súlyosan megbetegedett. Bal veséjén hatalmas rosszindulatú daganat keletkezett, amit azonban csak később fedeztek fel. Szanatóriumi tartózkodása során kéri feleségét, hívjon hozzá katolikus papot, meg akar keresztel-

Kedves F., - nagyon rég nem kaptam írásától hírt, - ide még semmit - P. 26.
pedig a posta rendszeren jön, a régi címre küldött levelek is eljárnak,
Abotót is kaptam egyet. Így is, annál vártaim tőle ... Is népe levelezni a
katholikus megkeresztelt a könyves is, amelyek mellesleg olyan könyvek jöttek is
munkásságom nem akartak könyvtári papírokat, mind befeli folytak és nagyon
nagyon kevesek voltak. -
Élkegyedestől is, hasonlóan, a betegekre való tekintettel, egy kis
kezes rajzok, fákra néző könyvekben. Így nagyon sokat rendelkezni foglalkozni
az ügyekkel és kijelentése, hogy minem a lehető legjobb ellátást kívánja.
Ezt semmi jobbat nem lehet találni. A világban a legfontosabb dolog az a
gyógyulást és azonnal hívás. Inniatt nemcsak legfontosabb is, hanem a legnehezebb
kéni minden rajzok el lehet venni. Egyen ügyesnek, gondolat, vagy, iróniával
nagyon, kérem, minden ismét, mintha nem nagyon ismertem a dolgok,
nem jöttök el a tudatomhoz, mintha én valaminek társulni idegen lenni
attól a világtól, ahonnan a test is van. Hiszen igaz, a nemzetünk "Ez is
föld" óta nem is voltam egészen itt, a mi a dolgok be fogja fejezni a megkeresztelt
művet.

Éljünk a hívó meggyőződés az igazságot, fűszereket, lázas lettam (je.

Lénárt Franciska utolsó levelének másolatai

kedni. Rosenspitz Berta ennek ellenére a zsidó fő-
rabbiat kérte, hogy férje inkább a saját vallását ismerje meg jobban, őt azonban a beszélgetés nem elégítette ki. Pécsre visszatérve újabb műtéten esik át, s ekkor ismét kéri feleségét, hívjon hozzá papot. A doktornő a jezsuitákhoz fordul, akik P. Kipper Károlyt, a szent életű kiváló szerzetest küldték el. „Nyomban megkezdte a tanítást, mely mindössze három napig tartott. Egyszerű, keresetlen szavakkal beszélt. A tanításon én is részt vettem férjem ágya végén egy zsámolyon ülve. Egy barátnőm is hallgatta, aki segített az ápolásban. Az volt a szándékom, hogy ha meggyőződést nyerek a katolikus vallás igaz voltáról, akkor megkeresztelkedem, ellenkező esetben zsidó maradok. Férjem csak helyeselte álláspontomat. [...] A harmadik napon felvette a szent keresztiséget, és utána egészen váratlanul beállt az agónia, mely másnap reggelig tar-

tott...”⁵⁶ A doktornő úgy érezte, hogy neki is meg kell keresztelkednie. Azonnal telefonált P. Kippernek, hogy őt is keresztelje meg. „Jött is azonnal. Kézenfogva vezetett a halottas ágyhoz barátnőmmel együtt [...] ahol megkeresztelt bennünket. Keresztnevem Kornélia lett.”⁵⁷

A különös történetet a Dunántúl c. pécsi napilap is megírja *Áttérés a halottaságyon. Pogány mérnök és felesége megkeresztelkedtek* címmel.⁵⁸

Rospensitz Bertával kapcsolatban még egy kis kitérőt téve el kell mondani a László Károly könyvében felvillantott állítólagos látomás valóságalapját. Az orvosnőnek nem jelent meg ugyan Krisztus, de volt egy látomása még akkor, amikor férje nagy betegen a szanatóriumban volt. Egyik este elszenderedvén, a férjét látta. „Holtan feküdt az ágyban – írja –, de nem zsidó rítus szerint a fehér palástba burkoltan, hanem keresztény szokás szerint fekete

dey más magyar néven nem ment 39 fölé) A veses, hirtelen is nem harmadik.
Nem baj, mert más híve meggyőződött a keresztény, pár magyar felekezetre maradtok
melyek plumbok

A firkái létem - vegetálásom - túl nem sok maradt meg. Mint Arany J.
György, én is felmérhetem az épre, meg is tudom... És felmerek a keresztény is,
sok valószínűsége van a keresztségnek mindkét felén. Tízta emlékei rájövöltek az épre
is azt a képet megajtyó, amelynek mélyre 27 év előt meggyőzött lelkesen meg,
hogy idejében. És megvívó sűrű a 27 évnek minden jele... Utólag
firkák (körték a világ), a falom a keresztény firkák, meg a hívek is -
dehát is meg fordult, amikor Tarolban firkát egy mestert, ahonnan a hívek
nem kitértek, firkák hirtelen (hát, hogy ezt nem látta, remekelt vele a mestert
utólag minden sűrű a firkákban). Utólag köröz (a múltban emléke-
tetésük kiánt Gregorovius Wandersjehre in Tübingen és Troja's Doctoren-
je) A világra meg hirtelen halott, meggyőzött régi ismerős - nagy intelligens fe-
le, akik nem jelöltek a vegetatív lét nagy-bajra dolgozik. Hirtelen bontásuk fe-
jé, aki meggyőzöttan feljött a kémiái stúdiumait...
Milyen az élet a világunk tájain? Időszakra, hogy hogy vannak? Milyen dol-
gok, hirtelen is minden egyről ism. Tízta áldja. F.

szalonruhájába öltöztetve. [...] Megértettem, hogy meg fog halni, és pedig mint keresztény fog meghalni. Hangos zokogással vettem magam tédre..."⁵⁹ Amikor azután Pogány Gyula halála valóban bekövetkezett, felesége öltöztette fel. „Legszébb ruháját, szalon fekete ruháját adtam rá. Levettem a falról a kis barna feszületet, amit előző nap hoztak a kórházi irtalmas nővérek és mellére tettem... És ahogy néztem, hirtelen eszembe jutott a régi, elfeledett látomás. Minden megegyezett, csak a kereszt volt más. És ugyanabban a percben megszólalt mellettem a sógornóm és figyelmeztetett, hogy azt a keresztet, amit drága halottam mellére tettem, csak kölcsönkaptuk, azt nem temethetjük el. Ellenben drága halottam keresztapjának [...] fivére, Koch Ede villányi plébános [...] eljött a keresztelésre és ajándékol egy feszületet hozott. Látomásom keresztjét. Mellére tettem. Ezzel már minden pontosan megegyezett a látomásommal. Megértettem, hogy drága férjem megkeresztelése és ha-

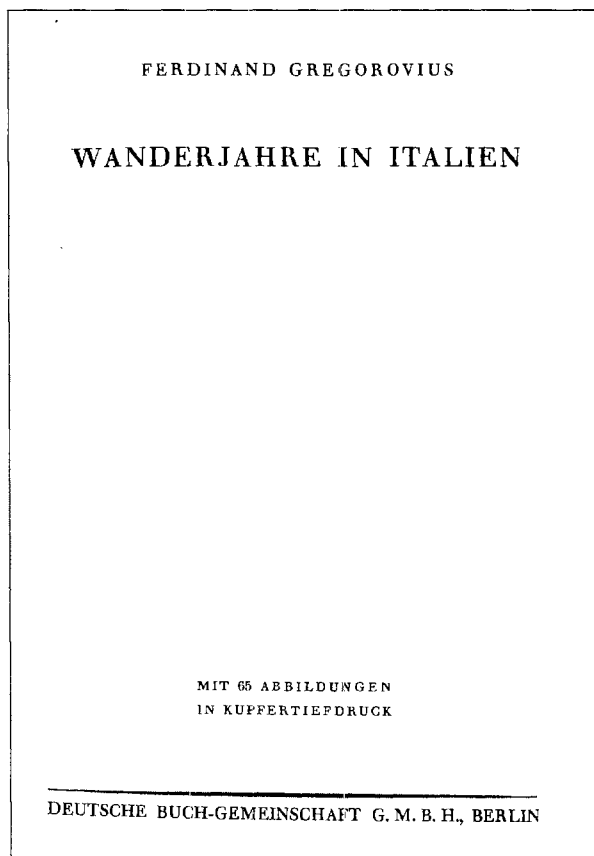
lála Istennek előre meghatározott szent akarata [...] ha pedig ez így van, akkor nekem is meg kell keresztelkednem..."⁶⁰

A pécsi Székesegyházi Plébánia anyakönyvében a 29/1920. és 30/1920. számon az alábbi bejegyzések olvashatók:

29/1920. Pogány Gyula (1880. júl. 20.) Megkeresztelték márc. 29-én...

30/1920. Rosenspitz Adalberta (1880. okt. 22.) Keresztelték 1920. márc. 31.

Rosenspitz Bertáról annyit még feltétlenül el kell mondanunk, hogy a keresztség teljesen megváltotta életét. Egy ideig még orvosként dolgozott ugyan, de érdeklődése egyre inkább a vallás és a szerzetesi életforma felé fordult. 1935-ben utolsó orvosi tevékenységével is felhagyott (a Szent Erzsébet Leánygimnázium iskolaorvosaként működött, miután magánpraxisát bezűntette), s egy szerze-

**Gregorovius Wanderjahre in Italien című
könyvének címlapja**

teszi közösség életre hívója, majd vezetője lett. 1955. december 21-én hunyt el Mecsekjánosiban. Ön-életrajza, melyet 1954-ig írt, 1998 tavaszán jelent meg Pécsen.⁶¹

A katolikus Lénárt Franciska

A Székesegyházi Plébánia anyakönyve 1920. március 31-én még egy bejegyzést tartalmaz a 31/1920. számon:

Lénárt Franciska (1895. aug. 10.)
Keresztelték: 1920. márc. 31.
Szülei: Lénárt (Lefkovich) Manó asztalos,
izr. Bp. Strasser Cecilia izr.
Keresztanyja: Zánkay Lajosné Bereck Kornélia
Keresztelte: P. Kipper Károly S. J.
Bérmálkozott: 1920. máj. 23. Pécs-Belváros

Ő volt tehát az a barátnő, aki a haldokló mérnökkel és annak feleségével együtt hallgatta P. Kipper oktatását, s aki Rosenspitz Bertával együtt a halottas ágy mellett vette fel a keresztséget. Hogy korábban érzett-e vonzalmat a katolikus vallás iránt, nem tudhatni. De azt igen, hogy élete további éveiben – anélkül, hogy zsidó származását megtagadta volna – hívő katolikusként élt. Kétségtelen ugyan, hogy „ő egészen más úton haladt, mint én” – azaz Rosenspitz Berta,⁶² de hát a keresztyénséget számtalan módon lehet megélni.

Tanítványai egybehangzó véleménye szerint rendszeresen részt vett az iskola növendékei számára tartott diákmiséken.⁶³ Ugyancsak részt vett az ifjúsági Mária Kongregáció ünnepségein, rendezvényein (többek között 1928-ban, a Székesegyházban a Mária Kongregáció fogadalomtételén, 1940-ben a felvételi szertartáson).⁶⁴ Katolikus kegyhelyekre vezet tanulmányi kirándulásokat Magyar István, majd később Hal Pál hittanárokkal együtt. A Kongregáció részére 1934-től előfizeti a *Pécsi Katolikus Tudósító* c. lapot, 1938-tól pedig még az *Élet* című, keresztyén szellemiségű folyóiratot is.⁶⁵

Am ha minderről semmit sem tudnánk, akkor is bizton állíthatnánk – csupán az utolsó két levél alapján is –, hogy mélyen keresztyén volt. Rendszeres lelki életre utal, hogy azon kevés holmi között, amelyet magával vihetett a gettóba, nemcsak a feszület, a Madonna-képe s a Biblia kapott helyet, de a középkori aszketikus irodalom egyik gyöngyszeme, Kempis Tamás híres műve, az *Imitatio Christi*, azaz a Krisztus követése, amellet pedig még az *Officium* is, a világi papok és szerzetesek latin nyelvű zsolozsmáskönyve. Másrészt pedig az a lelki béke, amely soraiból árad, az a nyugalom, amellyel a számára nagyon is biztos véget tudomásul veszi, igaz keresztyén lélekre vall. („Valaki azt mondta, ha az ember az életnek minden halvány sugara nélkül tud mindent nyugodtan fogadni, akkor elérkezett egy jó lelkiállapothoz. Ilyen most az enyém.”) Másutt ezt írja: „Ehhez az élethez már igen laza szálak fűznek, amelyek egy lehellelre is szétválnak és engem elengednek, hadd menjek végre igazi utamra. Most már azon vagyok...”⁶⁶ Talán nem érdektelen itt megjegyezni, hogy a *Korunk* c. kolozsvári folyóirat 1999. évi 7. számában Karády Viktor írt elemzést a Pécsi Hitközségben 1923–1938 között regisztrált kitérésokről. (A felmérést 1979-ben végezte dr. Schweizer József akkori pécsi főrabbi engedélyével.) Indítékul a Fejtő Ferenc emlékirataiban közöltek szol-

A Mária utcai épület, amelyben hosszú éveken át működött a Városi Női Felsőkereskedelmi Iskola

gáltak, mégpedig Fejtő és féltestvére, Kornél áttérésének leírása. Karády elemzése szerint a kitérésseknek, amelyek az akkori pécsi zsidóságnak csak kis részét érintették (évi 8,4–17,4 kitérés), általában három lehetséges motívuma volt: a rejtőzködés, az asszimiláció és a társadalmi előnyök maximalizálása. (Egyébként a ténylegesen kitérők száma ennél nagyobb volt: a pécsiek egy része másutt keresztelkedett meg, amint Pécs is sok nem helyben lakó keresztelkedésének volt a színhelye.) Aligha kétséges, hogy Lénárt Franciska kitérését egyikkel sem magyarázhatjuk. A szerb megszállás alatt az akkori Pécs szellemisége nem indokolta volna a rejtőzködést. Különösebb érdeke az asszimilációban sem lehetett, szerény egyénisége kizárja a társadalmi előnyök érdekében történő kitérést. Fogadjuk el, hogy Lénárt Franciskát Pogány mérnök megtérése- és halálakor valami olyan megrázó élmény érte, aminek egyenes következménye volt a kereszttség felvétele.

Betegsége

Egészségi állapota viszonylag fiatalon megromlott. Az 1937/1938-as évkönyv szerint a tanév folyamán hat hétig betegszabadságon (talán szanatóriumban?) volt. Ekkor még csak alig 42 éves. Pár évvel később, 1941. július 1-jével, 46 évesen nyugdíjazták.⁶⁷ Második levelében tesz említést a hosszú hónapokig tartó betegségről („Pedig az én dolga-
imnak lelke volt! vajon új gazdájuk számára is élnek majd? úgy szólnak-e majd, mint hozzám szól-

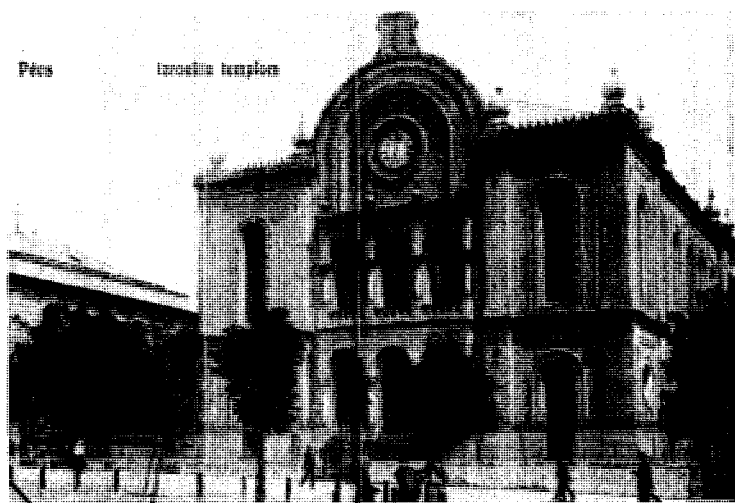
tak a hosszú, álmatlan éjszakában, a betegség hosszú hónapjai alatt?”⁶⁸ Szanatóriumi kezelése idején történhetett valami súlyos esemény – talán tüdővérzés? –, aminek következtében közel állt a halálhoz. „...és most talán nem fognak majd visszahozni, mint a szanatóriumból”.⁶⁹ Másutt ezt írja: „Hiszen igaz, a szanatóriumi »Zwischenfall« óta nem voltam egészen itt [ti. az életben, a földön], s ez a dolog be fogja fejezni a megkezdett művet. Egészségem kissé megsínylette az izgalmakat, fáradalmakat, lázas lettem (pedig már nagyon régen nem ment 37 fölé). A szeles, hűvös idő nem használ. Nem baj [...] pár napig fekvé maradok, majd elmúlik.”⁷⁰ Mindezek alapján csak arra lehet gondolni, hogy tbc-s volt, s hogy az 1938-as – vagy egy későbbi, a nyugdíjazását követő – szanatóriumi kezelés során közel kerülhetett a halálhoz. Teljes gyógyulására nyilván nem volt remény, ezért kell nyugdíjba mennie viszonylag fiatalon.

Az utolsó hetek

1944. március 19-ét, a német megszállás napját követően már senkinek sem lehetett kétsége afelől, milyen nehéz napok várnak a magyarországi zsidóságra. Különösen nem az olyan művelt, tájékozott embernek, mint Lénárt Franciska volt.

Sorra jelennek meg a zsidóság megalázását, kifosztását, végső soron pedig a megsemmisítését célzó rendeletek. A *Dunántúl* c. napilap (a *Pécsi Naplót* akkorra már betiltották) április 28-i számában közli – egymás szomszédságában – a Führer köszönetét az 55. születésnapjára küldött jókívánságokért s a zsidó lakások igénybevételére, illetve a zsidók összeköltöztetésére vonatkozó kormányrendeletet.⁷¹ Április 29-én hosszabb cikk foglalkozik a zsidórendeletek pécsi végrehajtásával, melyből meg tudható, hogy Pécsen 4200 személyt köteleztek a megkülönböztető csillag viselésére, közöttük 800 olyan, aki korábban, vagy csak a közelmúltban keresztény hitfelekezetre tért át. Ugyanebből a cikkből kitűnik, hogy a város vezetősége már foglalkozik a zsidó lakosság külön helyre történő kitelepítésének ügyével.⁷²

Adatszolgáltatóim közül többen is voltak, akik tudni vélték, Lénárt Franciskának nem kellett volna beköltöznie a gettóba, hiszen akkor már 25 éve keresztény volt, csupán édesanyja miatt ment be önként, nem akarta elhagyni őt. Ez nagyon szépen

A pécsi zsinagóga az 1910-es években...

hangzik, de nem fedi a valóságot. A *Dunántúl* május 5-i cikkéből megtudható, hogy – az 1944. március 22. óta kiadott zsidórendeletek szerint – még a félszidónak számító, tehát két nem zsidó nagyszülőtől származó áttértek sem minden esetben mentesültek a zsidótörvények, illetve rendelkezések hatálya alól, nem hogy azok, akiknek mind a négy nagyszülője zsidó volt, lett légyen bármily régen áttért keresztény.⁷³

A lap május 6-i, szombati száma jelenti be, hogy kijelölték a pécsi gettót, s hogy hétfőn, azaz május 8-án megkezdik a sárga csillagra kötelezett zsidók kitelepítését, amit egy hét alatt, május 15-ig kívánnak befejezni.⁷⁴ A kiköltöző 272 pécsi család helyére 3400 [!] zsidó személyt kívántak elhelyezni.

Ezen a hétvégén – vasárnap – írja Franciska Győrbe az első általunk ismert levelet. Valószínűleg már napok óta dolgozik: búcsúzik kedves tárgyaitól, amit lehet eléget – vagy elajándékoz. „Két nap óta a Tűzistennek áldozok... Mennyi emlék, mennyi élmény, mennyi reménység és mennyi csalódás esett már áldozatul – és még mindig van belőle... De a szívemben minden elevenen él és amíg dobogni fog, addig meg is marad benne.”

Achátz László hétéves gyermekként – édesanyjával, Lénárt Franciska kolleganőjével együtt – meglátogatta a tanárnőt. Emlékezetében a mai napig elevenen él annak a délutánnak az emléke. A Papnövelde u. 10. (korábban 8.) sz. ház nyugatra néző, első emeleti saroklakása, a szokatlan rendetlenség, összevisszaság. Franciska megkérdezi tőle, mit szeretne magával vinni emlékebe. S ő

csodálkozva, hiszen nem érti, miről van szó, kiválaszt a vitrinből egy kis nyuszifigurát, amelyet mindmáig megőrzött.⁷⁵

De ajándékoz másoknak is. Elküldi fényképét Bay Ferencnek és Albónak, s ugyanannak a fényképnek egy levelezőlap méretű nagyítását adja Achátznénak is: „Bittinek és családjának emlékül hagyom szeretettel Franci. 1944. május.”⁷⁶

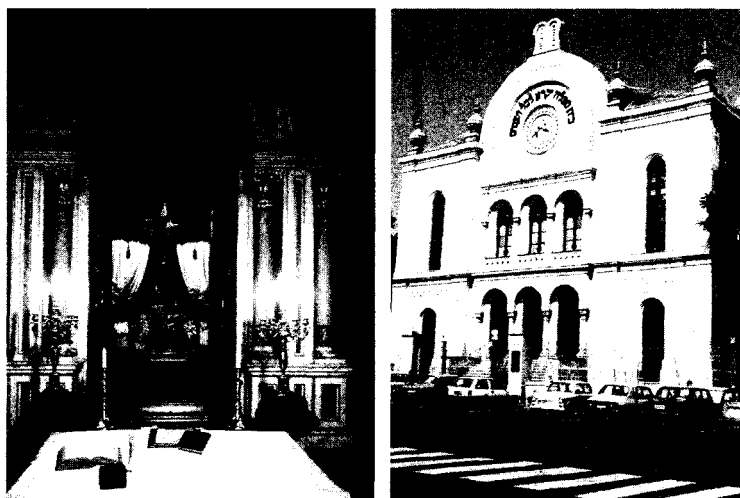
Mint írja, nyugodt. „Alapjában véve elszakadtam mindentől; azt mondják rám »hős vagyok«, mert így tudom felfogni a dolgokat. Holott csak a végső konzekvenciákat vonom le én is, 24 esztendő tanulságai alapján.”⁷⁷

Mindenre van gondja. Arra is, hogy további levelezésük során ne okozzon kellemetlenséget nem zsidó barátjának. Megszervezi, hogy szükség esetén Várkonyi Mária közvetítse a neki írt leveleket. Arra akkor még nem gondol, hogy a keresztényeknek nem engedélyezik majd a bejárást a gettó területére.

Valószínűleg ezekben a napokban történt, hogy Lénárt Franciska megkísérli a lehetetlent: felkeresi Esztergár Lajos polgármestert, akit korábról jól ismert. Feltételezhetően valamiféle kivételezett elhelyezést kérhetett – talán rossz egészségi állapota miatt. Az egyébként igen barátságos, segítőkész polgármester azonban kurtán elutasította. Többek véleménye szerint Esztergárt fiának, Pálnak egy kisebb németellenes tette miatt annyira sakkban tartotta a német városparancsnok, hogy még a legjobb ismerőseivel is félt szóba állni.

Hétfőn, május 9-én délután megkezdődik a gettó betelepítése.⁷⁸ A tervek szerint a költözést május közepéig be kell fejezni. 10-én a rendőrkapitányság vezetőjének rendelete jelenik meg a lapban a pécsi gettóról.⁷⁹ A zárt területen csak zsidó lakhat, külépési lehetőségük igen korlátozott – még gettón kívüli orvoshoz vagy kórházba sem mehetnek, csak a gettóban lakó öt orvos egyikéhez. A gettóba pedig mindössze 50 kg súlyú személyes holmit vihetnek be magukkal egy széken és az ágyneműjükön kívül.

Csütörtökön, 11-én a *Dunántúl* 272 pécsi keresztény család c. jegyzetében sajnálkozik azon pécsi keresztény családok sorsa felett, akik lakásukat a gettó céljaira átadni kényszerültek. „A kényszerköltözködés érthető okokból nem talál lelkesedésre, senki sem szereti, ha kényelmében, otthonában megzavarják”

A pécsi zsinagóga az 1910-es években...

– írja, és türelemre int, lemondást, áldozatvállalást emleget.⁸⁰

A második levél ezen a napon kelt. Franciska már tudja, hova kell mennie, a Vas Gereben utca 45. sz. alatti kertes családi ház egyik parányi helyiségébe, s reménykedik: „talán ketten leszünk a mamával”. Már csomagol, leírja, mit visz magával: „Amint látja, mindent a végsőkig leredukáltam. A lelkemben pedig: egy élet emlékét, amelyben volt sok csodálatos szépség, amilyen kevesenek adatott, s amelyekért örökké hálás maradok – volt sok bánat és csalódás, amely elmélyített, s mindennek eredménye az, hogy nyugodt lélekkel megyek a – remélhetőleg hamari – vég elé...” Bizonyára nagyon sokat jelentett Franciska számára a Bay Ferencchez fűződő kapcsolat fenntartása. Ismét szóba hozza a levelezés módját. Levelét ezzel zárja: „Talán még egyszer írhatok majd, ha csak pár szót is. És Maga is nekem. Tegye meg, kérem. Isten áldja.”

A május 13-i újságcikk – a korábbiakkal ellentétben – arról számol be, hogy csütörtökön (május 11-én), s nem hétfőn kezdődött meg a zsidók beköltözése.⁸¹ Nyilván valami megzavarta a költözés eredetileg tervezett ütemét. Ennek köszönhetően május 16-án, kedden, amikor a következő levél kelt, Lénárt Franciska még mindig a Papnövelde utcában volt. Azt írja: „Elég nehéz napjaink vannak, a készülődés, bizonytalanság közepette egész búcsújárásban jönnek barátaim – mint V. Károly, én is láthatom, kik jönnek el a temetésemre.”⁸² Mondhatom, vannak emberek, akik miatt szinte érde-

mes lenne élni! Igaz, hogy olyanok is vannak, akik könnyűnek találtnak a végső mérlegen... De sem az egyik, sem a másik nem ingat meg, impavidam ferient ruinae,⁸³ vagy ha jobban tetszik, per asperas ad astra⁸⁴ – nem kell hogy szégyenkezzék öreg barátja miatt. Hiszen igazában már úgysem vagyok itt, és most talán nem fognak visszahozni, mint a szanatóriumból. Tartson meg mindig jó emlékezetében.”⁸⁵

Talán ezen a napon – de mindenesetre az utolsó héten – történt, hogy elment búcsút venni Achátzékthól. Kis csomagot adott át azzal a kéréssel, hogy őrizzék meg, s ha nem térne vissza, adják át rokonai egyikének. (A háború utáni hónapokban egy szolnoki fogorvosnő, dr. Józsa Ilona jelentkezett Achátz Imrénéél Lénárt Franciska értéktárgyaiért.)⁸⁶ Mielőtt elment volna, így szólt: „Imre, volna még két kérésem.” „Mondja!” „Szeretném utoljára meghallgatni Beethoven Egmont-nyitányát. Tegye fel kérem!” Achátz, akinek már akkor szép hanglemezgyűjteménye volt, feltette a kért lemezt. Utána sokáig csendben ültek. Majd ismét megszólalt Franciska: „A másik kérésem: tudom, nemrég vette meg Gregorovius: Wanderjahre in Italien című könyvét. Adja oda, kérem, hadd olvassam el még egyszer!”⁸⁷ Achátz teljesítette kérését – bár mint nekem mondta, igencsak fájt érte a szíve, hiszen maga sem olvasta még el. Majd elbúcsúztak, s Franciska távozott.⁸⁸

Feltehetően szerdán Lénárt Franciska – szinte az utolsók között – beköltözik a gettóba, amelyet 20-án, szombaton délután 6 órakor lezárnak.⁸⁹ Tanártársa, Achátz Imréné két alkalommal még bemegy hozzá – legalábbis a bejáratig, s vaját és egyéb élelmiszert visz neki. Harmadszor is megkísérli – talán szombaton vagy vasárnap, de akkor már nem engedik be, s csak az előző napon hirtelenjében felhúzott drótkerítésen át tudja az ott várakozó Franciskának bedobni a kért holmikat. Utoljára ő találkozott Lénárt Franciskával.⁹⁰

Az utolsó levél már a gettóból kelt május 26-án, pénteken. Leírja, hogy végre Albótól is kapott levelet: „Kedves F. – nagyon rég nem kaptam Magától hírt –, ide még semmit – pedig a posta rendszeren jön, a régi címre küldött levelek is eljöttek, Albotól is kaptam egyet. Úgy ír, amint vártam tőle... És végre levelének a hatására megeredtek a

könnyeim is, amelyek másszor olyan könnyen jöttek és mostanában nem akartak könnyíteni rajtam, mind befelé folytak és nagyon-nagyon keserűek voltak.” Az eddig oly erős asszony megtörik, nyilván nagyon rossz lelkiállapotba kerül. „...a világon a legszörnyűbb dolog az egyedüllét és a csend hiánya. Emiatt szenvedek a legtöbbit és ezen a legnehezebb segíteni. Olyan üres, gondolat, vágy, érzésnélküli vagyok, közömbös minden iránt, mintha nem engem érintenének a dolgok, nem jutnának el a tudatomhoz, mintha én valami távoli idegen lennék attól a valakitől, akinek a teste itt van.” Leírja, milyen helyet kaptak: „Elhelyezkedtünk hát, Márával ketten, betegségemre való tekintettel egy kis kertre nyíló, fákra néző konyhában. Egy nagyon korrekt rendőrtiszt foglalkozik az ügyvel⁹¹ és kijelentette, hogy számomra a lehető legjobb elhelyezést kívánja. Hát ennél jobbat nehéz lesz találni. [...] A velünk egy házban lakók – nagyrésze régi ismerős – csupa intelligens ember, akik ma elvesznek a vegetatív lét ügyes-bajos dolgaiban.”

A szépség szeretete azonban még ilyen körülmények között is él benne: „A fizikai léten – vegetáláson – túl nem sok maradt meg. Mint Arany J. Golyája, én is »felnézhetek az égre«. Meg is teszem... És felnézek a Mecsekre is, sok csodálatos óra csodás szépségének színhelyére. Tiszta vonalárarajzolódik az égre, és azt a képet nyújtja, amelynek szépsége 27 év előtt megejtette lelkemet úgy, hogy ide jöttem. És megvan ennek a 27 évnek minden emléke. – Néhány fénykép (köztük a Magáé), a falon a lussinói fénykép, egy kis Dürer Madonna és egy feszület, melyet Tirolban faragott egy mester, akinek a házában laktam, fényes hársfából (kár, hogy ezt nem látta, remekelt vele a mester, utolsó művésze ennek a fafaragásnak). Néhány könyv (a múltkor említettekén kívül Gregorovius Wanderjahre in Italien és Trogat Dosztojevszkije).”

A gettó bezáródott Franciska és ezernyi sorsátársa mögött. Hogy milyen volt az élet a drótkerítés mögött, arról csak néhány fennmaradt dokumentumból,⁹² valamint a túlélő kevesek visszaemlékezéseiből⁹³ értesülhetünk. A *Dunántúl*, a helyi napilap a szörnyűségekről mélyen hallgatott.

1944. június 29-én hajnalban jött az intézkedés, hogy a zsidóknak át kell költözniük a „deportációs táborba”, a Lakits laktanyába. Miután a legdurvább eszközöket, a legmegalázóbb személyi motozást is igénybe vették, hogy az esetleges elrejtett értéktárgyakat elkobozzák, és szinte minden holmit,

csomagot elvettek, áthajtották a gettó lakóit a gettó nyugati bejáratától a laktanya keleti bejáratáig, ahol őrzésüket csendőrök vették át. Utolsó pécsi napjaikat embertelen körülmények között, a trágás istállókban éltek át, majd július 4-én, kedden bevasonározták őket, s elindult az első szerelvény ismeretlen célja felé.⁹⁴

Hogy túlélte-e a beteges, törékeny asszonyka és idős anyja az utazás borzalmait a 80-90 emberrel telezsúfolt marhavagonokban, nem tudhatni. De aligha kétséges, hogy ha megérkeztek is, hová vezetett útjuk a vasúti rámpáról...

Hadd idézzem most az *Imitatio Christi* halálról szóló 23. fejezetének néhány gondolatát. Talán ezt olvasta Franciska is, készülvén a nagy utazásra:

1. Itt igen hamar véged lesz; lásd azért, miképp végzed dolgaidat.

2. Ma él az ember, holnap elenyészik.

3. Mikor pedig szem elől eltűnik, hamar feledésbe megy.

41. Ki emlékezik meg rólad holtod után, vagy ki imádkozik majd érted,⁹⁵

Valóban, Lénárt Franciskára ma már alig emlékszik bárki is. Csak az 1945-ben kiadott *Könnyek könyve*, mely a zsidó áldozatok névjegyzékét tartalmazza, őrzi még emlékét.⁹⁶ A könyv 45. oldalán olvasható egymás alatt a két név:

Lénárt Franciska
özv. Lefkovicz Manóné.

Epilógus

Az 1944. július 6-án megjelenő lap az alábbi módon ad hírt a gettó megszűnéséről:

„Üresen áll a pécsi gettó.

Egyik múltkori számunkban már jeleztük, hogy a sárga csillag viselésére kötelezett zsidók zárt települő helye, a gettó rövidesen megszűnik. [...] Azóta az események úgy fordultak, hogy a gettó ma már üresen áll, a keresztény családok azonban nem mutatnak nagy hajlandóságot arra, hogy oda visszaterjenek...”⁹⁷

A cikkben szó esik a zsidók által visszahagyott holmik sorsáról, a megtalált élelmiszerkészletekről, értéktárgyakról és készpénzről, csak arról nem, mi lett a sorsa a több mint háromezer pécsi zsidó

polgárnak, hová vitték őket, mi vár rájuk. A hatóság még annyi fáradságot sem vett, hogy valamiféle hazug magyarázatot adjon. Hallgatott. És csendesek voltak az elnéptelenedett házak, utcák is. Csúpan a visszamaradt zsidó holmikát számbavevő bizottság emberei tűntek fel olykor-olykor nappaloként, s a fosztogatók éjszaka.

Pár nap múltán a Város elszállította a kereskedelmi középiskolának szánt, akkor még csak részben kész Rét utcai iskolalépületbe⁹⁸ mindazt, amit a lakásokban találtak, s a kiürült gettó, annyi nyomorúság, megaláztatás és szenvedés színhelye lassan újra benépesült.

A Rét utcai épületet a bevonuló szovjet hadsereg lefoglalta hadikórház céljára. Acházt Imre az iskola igazgatójának megbízásából 1945 őszén, nyomban a szovjet hadikórház kiköltözését követően végigjárta az üres épületet. Azt kellett megállapítania, van-e arra lehetőség, hogy az épületet iskolai célokra vegyék igénybe (akkor ugyanis az intézménynek már hosszabb ideje nem volt önálló épülete, éveken át két-három helyen működött szertárak, felszerelés nélkül). Elmondása szerint elképzelhetetlenül mocskos állapotban hagyták vissza az oroszok.⁹⁹ Helyiségről helyiségre mindent megnézett, így eljutott azokba a termekbe is, ahol az egykori gettóban hagyott tárgyakat őrizték. Csupa limlom, selejtes bútor, szemét. Ő, a szenvedélyes könyvgyűjtő hiába kutatott könyvek után, nem látott egyet sem. Azaz mégis: az egyik sarokban mintha mégiscsak feküdt volna egy. Odament, felemelte. Megdöbbenéssel vette kézbe: az a könyv volt, amelyet Lénárt Franciska utolsó kérésére odaadott neki, s melyről Franciska is ír Bay Ferencnek: Gregorovius *Wanderjabre in Italien* c. könyve.¹⁰⁰ Mintha az élettől búcsúzó tanárnő nem akart volna adósa maradni senkinek, s ezt is vissza akarta volna juttatni eredeti tulajdonosának. Acházt Imre megőrizte a könyvet. Amikor megtudta, hogy Lénárt Franciska életrajzát írom, odaajándékozta nekem. S a gettót megjárt könyv, a kötéstábla belső oldalán található ceruzával beírt L. F. monogrammal most engem emlékeztet hajdani olvasójára.

Habent sua fata libelli...

JEGYZETEK

1 Mónus Imre: De Bay Ferenc. *Győri Tanulmányok*. 1997. 10. o.

- 2 Mónus Imre szóbeli közlése.
3 A Budapesti Zsidó Hitközség 1895. évi anyakönyve 1895. évi kötete, 2257. sz.
4 Csorba Győzőné Velényi (Windheim) Margit, egykori tanítvány szóbeli közlése.
5 479. sz. Személyi lap. Polgármesteri iratanyag.
6 Lénárt Franciska levelei 1 – 4.
7 *Pécs szabad kir. város államilag segélyezett kereskedelmi tanintézetének értesítője az 1917 – 1918. tanévben*. Közli Schindler József igazgató. A továbbiakban: *Értesítő. 1917 – 1918*.
8 479. sz. Személyi lap. Polgármesteri iratanyag.
9 *Értesítő. 1917 – 1918*.
10 *Pécs szabad kir. város államilag segélyezett, négy évfolyamú női felő kereskedelmi iskolájának értesítője*. Közli: Zánkay Kornélia igazgató. 1922/1923 – 1940 – 1941. A továbbiakban: *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941*.
11 Lásd az 1. levelet.
12 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941*.
13 *Uo.*
14 *A Mecsek Egyesület évkönyve a XXVII. egyesületi évről* (1917). Pécs, 1918. 60. o.
15 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941*.
16 *Dunántúl*, 1927. febr. 27., 3. o.
17 *Uo.* okt. 1., 5. o.
18 *Uo.* márc. 29., 3. o.
19 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941*.
20 *Uo.*
21 Lénárt Franciska: A török hódoltság alóli felszabadulás az egykori olasz irodalomban. In: *A Dunántúl évkönyve 1937*, Pécs, Dunántúl (1936) 31 – 33. o. A Constantino, Antonio: *La Buda conquistata* (1686) és Nami, Frederigo: *Buda liberata* (Venezia, 1702) c. művek ismertetése.
22 *Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. A modern üzleti élet enciklopédiája*. Szerk. Schack Béla. 1 – 4. köt., Révai, Budapest, 1929 – 1931.
23 *Dunántúl*, márc. 29., 3. o.
24. 479. sz. Személyi lap. Polgármesteri iratanyag.
25 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941*.
26 *Dunántúl*, okt. 1., 5. o.
27 Acházt Imre (1907 – 2000) kereskedelmi iskolai tanár, a pécsi Radnóti Miklós Közgazdasági Szakközépiskola ny. igazgatójának szóbeli közlése.
28 Csorba Győzőné Velényi (Windheim) Margit szóbeli közlése.
29 Lásd a 4. levelet.
30 Rosenspitz Berta: *A kereszt öröme: Mária Renáta nővér, a Krisztus Király Nővérek alapítójának útja*. Bev. Mayer Mihály. Siklósi Katalin, Pécs, 1998. 147. o.
31 *Uo.*
32 Asiel József DGT-tisztviselő, 1933. dec. 31-én főfelügyelő, a negyvenes évek elején már nyugdíjas. Huszár Zoltán múzeumigazgató közlése a DGT iratanyaga alapján.
33 Acházt Imre szóbeli közlése.
34 *Uo.*
35 *Uo.*
36 Lásd a 4. levelet.
37 Lásd a 2. levelet.
38 *Uo.*

- 39 Papp István, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ny. főigazgató-helyettese, 1944-ben pannonhalmi diák szóbeli közlése.
- 40 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941.*
- 41 Lásd a 4. levelet.
- 42 Huszár Zoltán közlése a DGT iratanyaga alapján.
- 43 *Pécs szabad kir. város államilag segélyezett Kereskedelmi Leányiskolájának évkönyve az 1943 – 1944. iskolai évről.* Pécs, 1944.
- 44 *A Jézustársasági pécsi Püv Gimnázium évkönyve az 1943/1944. iskolai évről.* Pécs, 1944.
- 45 *Könyvek könyve. 1940 – 1945.* Mártírjai emlékére a pécsi izraelita hitközség. Pécs, 1945.
- 46 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 47 Deákyné Angster Erzsébet, egykori tanítvány szóbeli közlése.
- 48 Lenkei Lajos: *40 év Pécs életéből. Egy pécsi újságíró visszaemlékezései.* Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda, Pécs, 1922. 85 – 86. o.
- 49 László Károly: *Az út Auschwitz felé. Ifjúságom Magyarországon.* Kapu Alapítvány, Budapest, 203. o.
- 50 Rosenspitz Berta: *i. m.*
- 51 *Jelentés a Pécsvárosi Közkórház 1909. évi működéséről.* Közli Erreth Lajos kórházigazgató. Taizs, Pécs, 1910. 10. o.
- 52 A Rosenspitz Berta pécsi illetőségének megállapítására kapcsolatos iratok. Polgármesteri Iratok, 14035/1936.
- 53 Rosenspitz Berta: *i. m.* 57. o.
- 54 479. sz. Személyi lap. Polgármesteri iratanyag.
- 55 Rosenspitz Berta: *i. m.* 34. o.
- 56 *Uo.* 39. o.
- 57 *Uo.* 40. o.
- 58 *Dunántúl*, 1920. ápr. 2., I. o.
- 59 Rosenspitz Berta: *i. m.* 38. o.
- 60 *Uo.* 39 – 40. o.
- 61 *Uo.*
- 62 *Uo.* 57. o.
- 63 Csorba Győzőné Velényi (Windheim) Margit és Deákyné Angster Erzsébet szóbeli közlése.
- 64 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941.*
- 65 *Uo.*
- 66 Lásd a 2. levelet.
- 67 *Értesítő. 1922/1923 – 1940/1941.*
- 68 Lásd a 2. levelet.
- 69 Lásd a 3. levelet.
- 70 Lásd a 4. levelet.
- 71 Kormányrendelet a zsidó lakások igénybevételéről, valamint a falvakban és városokban élő zsidók át-, illetve összeköltöztetéséről. *Dunántúl*, 1944. ápr. 28., 5. o.
- 72 A zsidórendeletek végrehajtása Pécssett. A megkülönböztető sárga csillagot 4200-an kötelesek viselni. *Dunántúl*, 1944. ápr. 29., 4. o.
- 73 Illetékes hely tájékoztatása a két nem zsidó és két zsidó nagyszülővel bíró személyek jogi helyzetéről. *Dunántúl*, 1944. máj. 5., 3. o.; A kivételezett zsidóknak szűkebb és tágabb személyi köre van. Új rendelet foglalja össze a zsidókról szóló kivételezéseket. *Dunántúl*, 1944. máj. 13., 3. o.
- 74 Kijelölték a pécsi gettót. Hétfőn megkezdik a sárga csillag viselésére kötelezett zsidók kitelepítését. 3400 zsidó kerül a gettóba. *Dunántúl*, 1944. máj. 6., 3. o.
- 75 Achátz Imre fiának, Achátz Lászlónak szóbeli közlése.
- 76 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 77 Lásd az I. levelet.
- 78 Hétfőn délután megkezdődött a zsidók kiköltöztetése a gettóba. *Dunántúl*, 1944. máj. 9., 5. o.
- 79 A rendőrkapitányság vezetőjének rendelete a pécsi gettóról. A zárt zsidónegyed lakói engedély nélkül nem távozhatnak el, de a keresztények is csak engedéllyel léphetnek be a gettóba. *Dunántúl*, 1944. máj. 10., 5. o.
- 80 272 pécsi keresztény család. *Dunántúl*, 1944. máj. 10., 5. o.
- 81 Csütörtök óta tart a zsidók kiköltöztetése a gettóba. A 272 keresztény család többsége már megkapta az új lakását. *Dunántúl*, 1944. máj. 14., 4. o.
- 82 V. Károly német-római császár (1519 – 1556), spanyol király (1516 – 1556) – állítólag – még életében megrendezte a saját temetését, hogy lássa, kik jönnek el a ravatalához.
- 83 Impavidam ferient ruinae. Hibásan interpretált idézet-töredék Horatius *Ad muas de Augusto* c. énekéből. (3.3) A teljes idézet helyesen: Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae. Bede Anna fordításában: Rettenthetetlen, hogyha Föld s Ég / összerogy is, s a romok lesujtják. Szepes Gyula fordításában: Arcizma sem rebben, ha Ég s Föld / összeszakadva fejére omlik.
- 84 Per asperas ad astra: A dicsőséghez (a csillagokhoz) nehéz út vezet.
- 85 Lásd a 2. levelet.
- 86 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 87 Ferdinand Gregorovius: *Wanderjahre in Italien.* Deutsche Buchgemeinschaft GMH, Berlin, é. n.
- 88 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 89 Szombaton délután hat órakor lezárták a pécsi gettót. A sárgacsillagos zsidók csak igazolvánnyal, dolgozni járhatnak ki a városba. *Dunántúl*, 1944. máj. 21., 5. o.
- 90 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 91 Rajczi Péter történész, levéltáros közlése szerint a szóban forgó jóindulatú rendőrtiszt dr. Németh László fogalmazó, a zsidó ügyek illetékes előadója, akit később a Népbírószág 10 évi börtönbüntetésre ítél.
- 92 *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Baranya megyei Levéltárból).* Vál., bev. Füzes Miklós. Magyar Holocaust Alapítvány, Budapest, 1944. (Holocaust Magyarországon sorozat).
- 93 *Emlékezz! Emlékkönyv a pécsi-baranyai zsidóság deportálásának 50. évfordulójára.* Pécsi Izraelita Hitközség, Pécs, 1994. 225. o.
- 94 Megszűnik a pécsi gettó. *Dunántúl*, 1944. júl. 2., 5. o.
- 95 Kempis Tamás: *Krisztus követése.* Anonimus, Róma, 1960.
- 96 *Könyvek könyve. 1940 – 1945. . i. m.*
- 97 Üresen áll a pécsi gettó. *Dunántúl*, 1944. júl. 6., 5. o.
- 98 A Pécsi Városi Kereskedelmi Iskola új épületének felépítését 1840-ben rendelte el a Kultuszminisztérium. A háború közbejötté miatt az iskola a remélt 1943-as év helyett csak 1950-ben foglalhatta el az épületet, amely – azt megelőzően – hosszabb ideig állt félig készen és üresen, majd szovjet hadikórház volt. Később a Pécsi Pedagógiai Főiskola kezdte meg benne működését, majd átmenetileg a komlói építőmunkások szállása is volt.
- 99 Achátz Imre szóbeli közlése.
- 100 Lásd a 4. levelet.